

Sociale controle en technologie

De casus politie en kinderporno op internet

Het probleem: de technologische ambivalentie

Almost unconsciously he traced with his fingers in the dust on the table: $2+2=5$. 'They can't get inside you', she had said. But they could get inside you. (...) But it was all right, everything was all right, the struggle was finished. He had won the victory over himself. He loved Big Brother (Orwell 1949: 303, 311).

In 1949 verscheen Orwells roman *1984*. Sindsdien is meer informatietechnologie in handen van de overheid gevoelsmatig gekoppeld aan een striktere regulering van gedrag van mensen op wie die technologie is gericht. De ontwikkeling in informatietechnologie heeft Orwell goed voorzien. Maar op een cruciaal punt schetste hij de gevolgen ervan verkeerd.

Orwell schrijft in 1949 over een samenleving in 1984. De overheid houdt toezicht op mensen via overal aanwezige en niet uitschakelbare telescreens: een combinatie van televisie voor socialisatie en camera's voor observatie en sociale controle. De leer van de leider, Big Brother, wordt alom uitgedragen en overal staat op de muren geschreven 'Big Brother is watching you'. De hoofdpersoon Winston heeft met zijn geliefde Julia een onbespiede wereld in een kamertje boven een rommelwinkel. Op het dramatische hoogtepunt van de roman blijkt echter ook de winkelier een relatie van de Gedachtenpolitie. Winston en Julia worden gearresteerd. De Gedachtenpolitie brengt hen in het Ministerie van Liefde de staatsdiscipline bij, tot zij lichamelijk uitgeput en geestelijk gebroken zijn. Zo is Big Brother spreekwoordelijk geworden voor een overheid die met behulp van informatietechnologie haar burgers disciplineert.

Orwells roman past in een denktraditie waarin het gaat om het spanningsveld tussen rationeel-technologisch denken enerzijds en wezenlijk menselijke aspecten zoals ethiek, gevoel, intellect, emotie en esthetiek anderzijds. De spanning, kortom, tussen machinerie en menselijkheid. Naar de machinale dimensie verwijzen verschillende auteurs met verschillende termen, zoals

Rationalisering (Weber 1922), De Machine (Mumford 1934), Techniek (Ellul 1954), Technische Rationaliteit of 'Techno-logie' (Marcuse 1968), Discipline (Foucault 1975), Surveillance (Lyon 1994) en Technologie (Fukuyama 2002). De een is radicaler in zijn analyse dan de ander. Zij komen wel tot een gedeelde conclusie: het technologisch complex overheerst steeds meer. Dat roept onmiddellijk de vraag op welke ruimte er rest voor het wezen van de mens.

Sommige auteurs wijzen op de mogelijkheid dat mensen zich gaandeweg zullen verenigen met het technologisch complex. Ze transformeren dan tot machinemensen, die Haraway (1991) kortweg als *Cyborgs* aanduidt, en het zal voor hen niet meer erg zijn. Mensen weten dan van geen tegenstelling meer. 'He loved Big Brother,' vat Orwell dat samen. Mills (1959) spreekt van *Cheerful Robots*. In de dystopie van Aldous Huxley (1932, *Brave New World*) hebben mensen zich massaal neergelegd bij een door technologie beheerst leven. Dat is de diepste vrees die mensen hebben voor moderne technologie, 'dat we die verandering zouden kunnen doormaken zonder te beseffen dat we iets van grote waarde zouden hebben verloren' (Fukuyama 2002: 128).

Maar er is nog een mogelijkheid. We kunnen technologie ook zien als niet per definitie regulerend en beknottend. Het biedt immers ook nieuwe kansen, vrijheden, gemakken en expressiemogelijkheden. Deze dimensie laat Orwell in zijn roman achterwege. Maar de meeste van de zojuist aangehaalde auteurs wijzen juist expliciet op het ambivalente karakter van technologie. Ze is beknottend en bevrijdend tegelijk. In het sociologisch technologiedebat is steeds de vraag waarheen de balans zal uitslaan. Sommigen, zoals Ellul, geven geen stuiver voor de kansen van menselijke waarden tegen de overmacht van de techno-logie. Anderen, zoals Mumford en recent ook Fukuyama, menen juist dat mensen de (gevolgen van) technologie naar hun hand kunnen zetten, als zij maar willen en krachtig ingrijpen. Dat zal niet eenvoudig zijn, stelt Mumford aan het eind van zijn boek, maar techniek heeft ons ten minste één ding geleerd: niets is onmogelijk.

Het onderwerp 'politie en technologie' bevindt zich in het hart van de zojuist besproken thematiek. In dit artikel gaat het speciaal over de politie en internet. De politie is het machtsapparaat van de overheid. Bij de politie ligt het geweldsmonopolie, maar dat is geen eigendom waarmee zij kan doen en laten wat zij wil. Volgens artikel 2 van de Politiewet 1993 verricht de politie haar taak 'in ondergeschiktheid aan het bevoegde gezag'. Als het gaat om opsporen van misdrijven – ook op internet – staat de politie onder leiding van de officier van justitie en is uiteindelijk de minister van Justitie verantwoordelijk. Die legt weer verantwoording af aan de Tweede Kamer. De pers verslaat het proces. Op het machtsapparaat wordt dus toezicht gehouden. Maar letten we wel goed op? Of

gaat er, om met Fukuyama te spreken, zonder dat we dat beseffen iets van grote waarde verloren?

Internet biedt niet alleen burgers tal van nieuwe communicatie- en gedragsmogelijkheden, maar ook de politie. Internet maakt nieuwe criminaliteit mogelijk maar ook nieuwe vormen van formele sociale controle. Waarheen zal de balans uitslaan? Neemt de intensiteit van politiecontrole toe en daarmee haar grip op het gedrag van burgers? Of verzwakt de kracht van de politie juist omdat burgers via internet anoniemer kunnen opereren en effectief aan overheidscontrole weten te ontsnappen?

Hierna plaats ik eerst de politie in het bredere perspectief van sociale controle en informatietechnologie. Nadat aldus het ruimere verband is geschetst, spits ik mij toe op internetcriminaliteit en in het bijzonder kinderporno op internet. Vervolgens komt aan bod wat de politie onderneemt, welke problemen zij daarbij ondervindt en welke kansen zij heeft. Tot slot zoek ik het bredere verband weer op, met een schets van het maatschappelijke krachtenveld rond internetcriminaliteit en een conclusie over waarheen de balans uitslaat.

Sociale controle en informatietechnologie

De belangrijkste gedragsregulerende mechanismen zijn socialisatie en alledaagse (informele) sociale controle. Politie mensen hebben vooral mogelijkheden om invloed uit te oefenen indien zij werken in het verlengde van die informele processen (Bittner 1967; Mastrofski 1983; Cachet 1990; Stol 1996; In 't Velt & Stol 1997; Van der Torre & Stol 2001). Als agenten optreden tegen normschendingen die burgers ook ernstig vinden en waartegen die burgers ook zelf in het geweer willen komen, vooral dan hebben agenten kans van slagen. Zonder dergelijke steun uit het informele controlecircuit zijn agenten vrij machteloos. Zij zijn niet, zoals ze zelf graag zien, de dunne blauwe lijn tussen orde en chaos, ze hebben meer een aanvullende rol voor als burgers er samen niet uitkomen. Toch is hun bijdrage in het geheel van gedragsregulerende arrangementen ook weer niet onaanzienlijk. Per jaar heeft 34 procent van de burgers in Nederland voor het een of ander contact met politie mensen (PMB 2001). De media berichten dagelijks over wat agenten doen en ook politiek gezien heeft de politie prioriteit. In een gedachte-experiment laat onze samenleving zich eenvoudigweg niet voorstellen zonder politie mensen en hun inbreng. Bij grove wangedragingen is al snel de vraag wat de politie ertegen doet – ook als het gaat om wangedrag in cyberspace.

In zijn kritische maatschappij-analyse wijst Foucault (1975) op basisprincipes van (politiële) rechtshandhaving in onze moderne samenleving. Hij ziet dat in belangrijke mate als een kennis- of informatieprobleem. Een overheid die effectief controle wil uitoefenen moet allereerst zicht hebben op wat burgers doen. Burgers moeten daarvoor eerst van een etiket worden voorzien en geregistreerd op een vaste locatie (in onze samenleving: naam en adres). Dan moet die overheid hen in de gaten houden, liefst continu en onopvallend, en zij moet de aldus over hen opgedane kennis vastleggen in dossiers. Vervolgens moet zij burgers individueel op hun gedragingen kunnen aanspreken. Uiteindelijk moet fysieke dwang mogelijk zijn, hoewel effectieve overheidscontrole niet berust op veelvuldig geweld maar op slim toezicht middels surveillance. Slim toezicht is toezicht waardoor burgers zich gedisciplineerd gedragen omdat ze nooit weten wanneer er op hen wordt gelet. De gecontroleerden 'should be caught up in a power situation of which they are themselves the bearers' (1975: 201).

Mensen zonder identiteit en zonder vaste verblijfplaats zijn slecht vatbaar voor overheidsbemoeienis. In de praktijk betekenen de principes waarop Foucault wijst dat politie en justitie uiteindelijk moeten weten en vastleggen wie wie is, wie waar verblijft en wie wanneer wat gedaan heeft (Stol 1996). Politiemensen surveilleren in hun wijk, treden op bij incidenten en verzamelen kennis. Informatietechnologie kan hen helpen bij het vastleggen en onthouden daarvan.

In 1988-1992 beleefde de Nederlandse politie een automatiseringsexplosie. In enkele jaren werden alle tikmachines van agenten vervangen door beeldschermen. Alles wat politiemensen vanaf die tijd registreren over de mensen in hun wijk, wordt bewaard in een computerbestand dat later weer door alle agenten is te raadplegen op onder meer de ingevoerde namen en adressen. Dat computerbestand kunnen we zien als een enorm collectief politiegeheugen. De bedoeling was dat politiemensen daarvan zouden profiteren wanneer zij zouden optreden bij sociale problemen (ruzies, geluidsoverlast, 'gestoorde' personen). De agenten zouden bij een melding eerst kunnen nagaan wat er eerder al was gebeurd en wat er toen eventueel was afgesproken. Zo zouden agenten niet langer nog laatste waarschuwing op laatste waarschuwing hoeven stapelen maar doortastend kunnen optreden: een striktere formele sociale controle.

Het pakte anders uit. Door deze informatietechnologie is vooral het gedrag van agenten gereguleerd, niet dat van de burger. De agenten moeten zich dag in dag uit schikken naar het systeem en alles wat zij daarin registreren maakt hen ook nog eens vatbaar voor controle door hun chefs. Burgers merken

goedbeschouwd niets van deze informatietechnologie (Stol 1996). Iets vergelijkbaars zien we bij cameratoezicht. De mensen die het systeem moeten bedienen en de beelden moeten uitkijken, juist zij zijn onder controle gebracht. Effect op gedrag van burgers op straat is niet echt aantoonbaar; wel verplaatsen mensen hun delicten naar buiten het bereik van de camera's (Hoek e.a. 2000). Van slim toezicht is daarmee dus geen sprake.

Deze bevindingen passen naadloos in een lange traditie. Wie de techniek-geschiedenis doorneemt, ziet dat meer technologie in een samenleving inderdaad leidt tot een grotere mate van gedragsregulering – maar dan vooral bij de gebruikers ervan. De hard- en software van informatietechnologie werkt net als oudere technologieën dwingend op wat mensen kunnen, of wellicht beter gezegd: móéten doen en laten (vgl. Mumford 1934; Ellul 1954; Pieterse 1994; Achterhuis 1992; Lyon 1994; Haraway 1994; Mul e.a. 2001). Wie technologie gebruikt, dient zich te richten naar de wijze waarop het gebruik is voorgeprogrammeerd, anders werkt het simpelweg niet. Wie *informatietechnologie* gebruikt, is bovendien voortdurend bereikbaar voor collega's, de chef, familie, vrienden en vriendinnen – zoals bij voicemail, e-mail en vooral mobiele telefonie. De modale gebruiker van moderne technologie laat bovendien steeds digitale sporen na, zoals bij internet-, voordeelpas-, toegangspas-, creditcard- en telefoongebruik. Zijn gangen kunnen op basis daarvan nauwkeurig worden gereconstrueerd.

Een overheid die haar burgers onder controle wil brengen, moet dus niet zelf aan de slag met technologie maar moet er allereerst voor zorgen dat burgers zich massaal aan apparaten binden. Dat is net andersom dan Orwell dacht. Deze ontwikkeling is nu gaande en zet door – al is dat niet bepaald gestuurd door een op controle beluste overheid. Maar dat wil niet zeggen dat de overheid een en ander niet zou kunnen benutten. Er zijn nu meer gebruikers van technologie dan ooit; kinderen lopen al vanaf hun twaalfde met mobiele telefoons. Dat is als zij naar de middelbare school gaan. Ook is dat de leeftijd dat zij strafrechtelijk kunnen worden vervolgd. Al deze mobiele telefoongebruikers bellen niet alleen voortdurend met elkaar maar melden zich tegelijk geheel vrijwillig, meerdere keren per dag en zich daarvan niet echt bewust ('continu en onopvallend', in termen van Foucault), bij de computer van de telecomprovider. Daarin wordt keurig geregistreerd wanneer en vanaf welke

1 Cameratoezicht heeft wel effect op de veiligheidsbeleving van goedwillende burgers en politiemensen, maar dat is wat anders dan de beoogde gedragsregulering.

plek zij met wie hebben gebeld. Big Brother uit 1984 had het niet beter kunnen regelen; Foucault had het niet mooier kunnen bedenken.

De gangen van burgers zijn beter geregistreerd dan ooit. Ze kunnen in kaart worden gebracht door de desbetreffende particuliere bedrijven (*commercial surveillance*, Lyon 1994) maar ook door specialisten van de overheid zoals digitaal rechercheurs. Dat enkele wizzkids of 'techno-anarchisten' anoniem weten te blijven, doet aan deze maatschappelijke trend niet echt iets af. Maar toch kijkt de overheid niet met tevredenheid naar de ontwikkelingen want zij voelt zich nog allerminst 'in control', en met reden.

Immers, al die informatie- en communicatietechnologie registreert niet alleen wat burgers doen, ze breidt tegelijk ook het gedragsrepertoire van mensen beduidend uit. Zoals De Sola Pool al voor het internettijdperk concludeert in haar onderzoek naar communicatietechnologie: 'Computers, telephones, radio and satellites are technologies of freedom, as much as was the printing press' (1983: 226). Door al deze technologieën zijn mensen deel gaan uitmaken van meer en uitgebreidere sociale netwerken en nemen ook hun handelingsmogelijkheden toe. Staande in de file of tussen de schappen van de supermarkt dragen zij via hun mobiele telefoon ook snel nog even bij aan het instandhouden van andere sociale constructies. Vanachter hun bureau thuis (en binnenkort ook vanaf hun mobiele telefoon) nemen zij via internet deel aan internationale netwerken voor hun hobby of hun werk. Ze bestellen goederen bij webwinkels, ze downloaden de laatste hits en bezoeken sekssites. Door deze communicatiemogelijkheden is het mensen meer dan voorheen mogelijk om relaties met anderen aan te knopen en te onderhouden, ook zonder dat mensen in hun omgeving daar nog maar enigszins zicht op hebben.

Op internet geldt dat mensen in hoge mate anoniem kunnen deelnemen aan sociale netwerken. De mogelijkheden tot informele sociale controle zijn daar beperkt. Reguliere internetters kunnen elkaars werkelijke identiteit en adres niet zomaar vaststellen. Ze kunnen elkaar niet zien en elkaar dus naderhand ook niet herkennen en ergens op aanspreken. Ze lopen ook niet het risico ter plekke te worden aangepakt, want ze zijn fysiek afwezig. Informele sociale controle in cyberspace is aldus sterk gemankeerd. Daarom brengt normafwijkend gedrag op internet aanzienlijk minder risico's met zich mee dan in de echte wereld. In hun onderzoek naar informele sociale normering op het internet typeren Svensson en Van Wijk (te verwachten) internet als een omgeving 'waarin nog weinig kansen bestaan voor de ontwikkeling van meer inhoudelijke normen en waar deviant gedrag vrijwel altijd anoniem en dus onbestraft blijft'.

Ook aantallen en het wegvallen van afstanden doen er toe. Doordat meerdere mensen met dezelfde normafwijkende belangstelling elkaar eenvoudig en wereldwijd via internet kunnen vinden, zijn nu normafwijkende sociale netwerken mogelijk die voorheen niet konden bestaan. Aldus faciliteert deze nieuwe technologie gedrag dat afwijkt van de norm, hetgeen vooral een probleem is als het gaat om criminele gedragingen.

Kortom, enerzijds wordt van het doen en laten van mensen steeds meer geregistreerd, van actieve deelnemers aan het sociale verkeer zelfs meerdere keren per dag. Dat maakt een striktere formele sociale controle mogelijk. De overheid heeft bijvoorbeeld al wettelijk geregeld dat internetproviders in bepaalde gevallen namen en adressen van internetgebruikers aan de politie moeten verstrekken. Anderzijds (re)produceren mensen met de nieuwe technologie een sociale werkelijkheid waarin informele sociale controle nog maar moeilijk vat op hun gedragingen krijgt, zodat de ruimte voor normafwijkend gedrag groter wordt. De vraag die zich nu onmiddellijk opdringt is waar het zwaartepunt in de ontwikkeling komt te liggen: bij een toename in normafwijkend gedrag of een toename van overheidscontrole.

Criminaliteit op internet

Er zijn maar weinig vormen van criminaliteit die aan internet voorbij gaan. Net zoals in het gewone leven, hebben mensen in cyberspace te maken met diefstal, belediging, vernieling, fraude, verkoop van drugs, verspreiden van kinderporno, illegaal gokken, oplichting, et cetera (Stol 1999; Mooij & Van der Werf 2002). In het perspectief van formele sociale controle kunnen we internetcriminaliteit ordenen aan de hand van twee dimensies.

De eerste betreft aanknopingspunten voor opsporing. Er zijn twee delicten die per definitie alleen maar on line kunnen worden gepleegd: hacken en het verspreiden van computervirussen. Het zijn delicten waaraan alleen 'internet-specialisten' zich schuldig maken: mensen die in de digitale wereld bovengemiddeld goed thuis zijn. Zij weten dan ook beter dan de gemiddelde internetgebruiker hoe zij digitale sporen kunnen voorkomen of verbloemen. Dat maakt opsporing en vervolging ronduit ingewikkeld.

Dan is er een grote groep van delicten die zich weliswaar ook off line kan voordoen maar die desondanks toch ook geheel binnen cyberspace kunnen worden gepleegd. Te denken valt aan belediging, discriminatie, diefstal en

verspreiden van kinderpornografie.² Dergelijke delicten kunnen worden gepleegd door internetspecialisten, maar vooral de delicten die veel voorkomen worden vermoedelijk vaker gepleegd door internetters met een minder grote digitale expertise, zo ook als het gaat om het aanbieden en verspreiden van kinderpornografie. Op het totaal aantal internetgebruikers is het aantal specialisten nu eenmaal gering. 'Gewone' wetsovertreders weten zich minder goed te verbergen dan internetspecialisten en dat speelt de opsporing in de kaart.

Tot slot zijn er dan nog de delicten die deels op internet worden gepleegd maar die noodzakelijkerwijs zijn verknoot met handelingen in de echte wereld – en dus ook daar sporen nalaten die kunnen helpen bij de opsporing. Voorbeelden zijn: handel in illegale goederen (de goederen moeten worden afgeleverd), illegaal gokken en fraude (het geld moet worden geïncasseerd).

Natuurlijk zijn delicten die geheel on line kunnen worden gepleegd vaak toch ook direct verbonden met activiteiten in de echte wereld. Zeker bij kinderporno is dat het geval omdat de afbeeldingen die worden verspreid en verhandeld in de meeste gevallen in de echte wereld totstandkomen en ook daar circuleren.

Deze indeling aan de hand van 'opspoorbaarheid' kan helpen de inspanningen en resultaten van politie en justitie (of het uitblijven daarvan) te begrijpen. Van overwegend belang voor de prioriteiten die in de opsporing worden gesteld, is deze indeling evenwel niet. Daarvoor moeten we kijken naar de tweede dimensie: de ernst die de samenleving toekent aan de verschillende vormen van criminaliteit. Een overzicht van internationaal politieonderzoek laat zien dat wat politiemensen aanpakken vooral afhangt van hoe zij de ernst van de situatie inschatten (Stol 1994). Politiemensen sluiten dan aan bij de heersende maatschappelijke normen, allereerst omdat zij die persoonlijk delen, maar natuurlijk ook omdat politiebeleid in de regel is gericht op de ernstigste delicten. Maar de politie richt zich ook op wat de samenleving ernstig vindt omdat zij dan de meeste kans op succes heeft in de opsporing, want ze kan dan immers rekenen op de voor dat succes zo noodzakelijke medewerking vanuit die samenleving.

2 Sinds 1 oktober 2002 kan het *vervaardigen* van kinderporno ook on line, want per die datum is in Nederland de zogenaamde virtuele kinderpornografie strafbaar. Dat is kinderpornografie die vervaardigd is met behulp van digitale technieken (manipuleren van beelden), zonder dat kinderen feitelijk betrokken zijn geweest bij de uitgebeelde seksuele handelingen.

Het verspreiden van kinderporno geldt in Nederland als veruit het ernstigste delict in cyberspace (Stol e.a. 1999). Het zorgt voor de meeste maatschappelijke verontwaardiging, niet alleen omdat de wet wordt geschonden maar vooral omdat mensen ook werkelijk afgrijzen voelen. Zo'n emotionele lading treffen we bij geen van de andere delicten. Hacken en internetfraude bijvoorbeeld gelden voor veel mensen als beveiligingsproblemen die vooral moeten worden opgelost door betere software en betere procedures. Dat is dan meer een verantwoordelijkheid van de slachtoffers dan van politie en justitie. Anders ligt het met cyberterrorisme, de enige serieuze kandidaat om kinderporno te verdringen als topprioriteit. Het is niet te verwachten dat de samenleving daarop ook zo laconiek reageert, zeker niet gezien de internationale spanningen in verband met religieus fundamentalisme. Maar cyberterrorisme is in de beleving van de Nederlandse burger nog geen groot probleem omdat het in Nederland anno nu eenvoudigweg niet voorkomt (Van Zuthem 2001). Maar dat kan veranderen. Een oorlog tegen Irak kan de oost-west verhoudingen verscherpen met als gevolg dat burgers zich ook meer zorgen gaan maken over cyberterrorisme.

Hiermee is iets gezegd over de aard van criminaliteit op internet, maar nog niet veel over de feitelijke omvang, terwijl omvang wel een essentieel element is voor het bepalen van de ernst van de problematiek. Globaal weten we dat het aanbieden en verspreiden van kinderpornografie frequent voorkomt, dat er mensen zijn met grote hoeveelheden kinderporno op hun computer, dat internetfraude een hoog *dark number* kent en dat van cyberterrorisme in Nederland geen voorbeelden bekend zijn. Veel verder reikt onze kennis niet. Pogingen om iets te zeggen over de feitelijke omvang van internetcriminaliteit blijken niet vruchtbaar (Khan 2000; Van Amersfoort e.a. 2002).

Het landelijke Internet Meldpunt Kinderporno, waarover later meer, stelt in haar jaarverslag over 2001 dat het probleem met kinderpornografie op internet toeneemt, want zij kreeg dat jaar weer meer meldingen te verwerken (IMK 2002). Hoewel een toename niet is uit te sluiten, is deze redenering natuurlijk volstrekt invalide, want zij gaat bijvoorbeeld voorbij aan het aantal internetgebruikers en de meldingsbereidheid onder internetters.

Wie de omvang van bijvoorbeeld het kinderpornoprobleem wil vaststellen, moet te weten zien te komen op hoeveel plaatsen op internet hoeveel kinderporno wordt aangeboden en hoe vaak de plaatjes worden bekeken, gratis gedownload, gekocht of geruild. Alleen al vanwege de omvang en de beweeglijkheid van het internet is dat een schier onmogelijke taak. Daar komt bij dat veel van de gedragingen waarvan de frequentie zou moeten worden bepaald, voor de onderzoekers niet zijn waar te nemen omdat zij plaatsvinden op niet-

openbare delen van het net. Een alternatief is om te werken met afgeleide indicaties (bv. daderenquêtes), maar dan moeten eerst methoden worden ontwikkeld en op validiteit getoetst. Met dat laatste komen de onderzoekers die zo'n poging zouden wagen dan toch weer terug bij de vraag wat de werkelijke omvang van het probleem is. De sociale wetenschappen, vooral sociologie en criminologie, moeten zich wat internet betreft dus zorgen maken over hun methoden-assortiment om de sociale werkelijkheid in kaart te brengen. Echter, onderzoek naar de precieze omvang van internetcriminaliteit is niet nodig om vast te stellen dat kinderporno in onze samenleving op dit moment nog steeds geldt als het ernstigste probleem op internet.

Voor formele sociale controle betekent het vorenstaande twee dingen. Politie en justitie moeten volgens de samenleving op internet hun prioriteit leggen bij de bestrijding van kinderporno. Verder is verspreiden van kinderporno een delict met veel kansen voor opsporing. Het komt frequent voor, het wordt veel gepleegd door modale internetters, het is nogal eens verknoopt met criminaliteit in de echte wereld en goedwillende burgers zijn bereid de opsporing te ondersteunen.

Kinderpornoverspreiders

Het Internet Meldpunt Kinderporno gaat in op de wijze waarop het kinderpornografische materiaal op internet wordt aangeboden. 'Begon het met websites, ook in Nederland, al snel verlegden pedofielen hun gebied naar Usenet (nieuwsgroepen -ws-), waar verspreiders moeilijker te traceren zijn. Naarmate zowel Meldpunt als politie beter in staat waren verspreiders ook daar te traceren, zochten verspreiders nieuwe wegen om op internet hun materiaal te verspreiden. In 2001 hebben we een toename gezien in de verspreiding van kinderporno via chatboxen en via P2P ('peer to peer', vergelijkbaar met Napster). Dat kinderporno zich verplaatst naar steeds moeilijker te bereiken plaatsen op internet werd in 1998 ook al door internetproviders naar voren gebracht (NRC-webpagina's 23 juli 1998). Het zou het gevolg zijn van het afsluiten van nieuwsgroepen waarop kinderpornoliefhebbers actief zijn. Het is geen vreemde gedachte want in de criminologie is delictverplaatsing een bekend gevolg van repressie (Hesseling 1994).

Het interpreteren van misdaadstatistieken op basis van meldingen of aangiften is altijd een hachelijke zaak (Korf e.a. 2001; In 't Velt e.a. 2001). Soms hebben we echter niets beters, zoals in dit geval. Tabel 1 geeft het aantal meldingen van kinderporno die binnenkwamen bij het IMK. Het gaat om

meldingen, dus de melders (internetters) hebben beoordeeld of het kinderporno betrof. In 2001 betreffen de meeste meldingen (77%) kinderporno op websites, op ruime afstand gevolgd door kinderporno in nieuwsgroepen (10%). Vergeleken met 2000 is er vooral een toename van meldingen over kinderporno in e-mail en chat-achtige communicatievormen (ICQ e.d.).

Maar de belangrijkste conclusie moet natuurlijk luiden dat verreweg de meeste meldingen (87%) gaan over websites en nieuwsgroepen. Maatschappelijk gezien ligt daar dus nog steeds het grootste probleem. Websites en nieuwsgroepen vormen ook een soort van twee-eenheid. Nieuwsgroepen met namen die doen denken aan seks met kinderen fungeren als uitgangsbord voor sekssites, vaak commerciële.

TABEL 1

Meldingen omtrent kinderporno bij het Internet Meldpunt Kinderporno

VERSPREIDINGSWIJZE	2000	2001	+/-
WEBSITES	3.308	3.928	+ 19%
USENET	547	500	- 9%
(NIEUWSGROEPEN)			
ICQ, IRC, P2P, e.d.	77	351	+ 364%
E-MAIL	30	275	+ 817%
BIJZONDERE MELDINGEN	45	22	- 51%
TOTAAL	4.007	5.076	+ 27%

Bron: IMK 2002

In december 2002 nam ik uit vier nieuwsgroepen (alt.fan.jerky.boys, alt.sex.realdol, alt.teens.sexuality, alt.sex.young) in totaal 255 berichten door. Daarvan bevatten 236 berichten (93%) niet meer dan een hyperlink naar een (commerciële) sekssite, plus hoogstens wat begeleidende, wervende tekst. Zo'n site waarheen verwezen wordt, bestaat dan gewoonlijk uit een publiek toegankelijk deel en een deel waartoe men alleen toegang krijgt na aanmelding. Niet meer dan zes van de 255 berichten bevatten een foto, meer bedoeld als illustratie dan als voorbeeld van harde pornografie. In negen berichten werd expliciet gesteld dat de gepresenteerde link zou verwijzen naar pornografisch materiaal met kinderen onder de leeftijd van achttien jaar, in een enkel geval stond er op het publiek toegankelijke deel als uithangbord nog eens een als zinnenprikkelend bedoelde afbeelding van een kind.

De nieuwsgroepberichten zijn opvallend vaak afkomstig van de eigenaars van enkele professioneel ogende sekssites. In de nieuwsgroep alt.teens.sexuality

is zelfs zo'n tachtig procent van de berichten afkomstig van een en dezelfde sekssite. Nieuwsgroepen heten ook wel discussiegroepen, maar van discussie was geen sprake. Slechts één keer was er een bericht waarin een aanbieder van kinderpornografie contact zocht met andere liefhebbers: 'i've got a huge collection of pre-teen & early teen action vids & pics 4 sale/trade in u.s. only. email me at [...] 4 details & let me know u saw this in sex.young. thanks, jiminyc.'

Het werkt kennelijk als volgt. Porno-ondernemers zorgen voor een aanbod en brengen dat onder in een website met een open deel (voorportaal) en gesloten deel (voor leden). Om bezoekers te trekken bestoken de ondernemers nieuwsgroepen met een continue stroom van berichten die liefhebbers van (kinder)porno moeten trekken. De berichten bevatten een korte tekst en een link naar de desbetreffende website. De nieuwsgroep fungeert als een mini-advertentierubriek, een wegwijzer voor de liefhebber. Die plaatst dus zelf geen berichten in de nieuwsgroep en blijft daarmee in hoge mate onzichtbaar.

Het is zeer goed mogelijk en vanuit criminologisch oogpunt ook begrijpelijk dat aanbieders en gebruikers van kinderpornografie zich naar de minder zichtbare delen van internet begeven. Niettemin hebben de professionele aanbieders een stevige drang om hun waar voor een zo groot mogelijk publiek aan te prijzen. Dat zij geheel en definitief ondergronds gaan is daarom niet waarschijnlijk. Ze verbergen de strafbare waar wel zo veel mogelijk achter een digitale toegangspoort maar ze kunnen niet zonder adverteren. Ze moeten zich manifesteren en nieuwsgroepen zijn hun reclamebord. Voor politie en justitie biedt dat tal van aanknopingspunten voor opsporing. Dat treft, want bij politie en justitie heeft de opsporing van commerciële aanbieders en grote handelaren prioriteit boven het opsporen van kleine gebruikers of kinderpornoliefhebbers die onderling uitruilen via bijvoorbeeld e-mail of een IRC-kanaal.

Politie en internet

Politiecontrole en hindernissen

Medio jaren negentig oriënteerde de politie zich op criminaliteit en politietoezicht op internet. Kostense, student aan de Nederlandse Politie Academie, schreef in mei 1996 dat de Nederlandse politie 'cybercops' moest aanstellen, bij voorkeur te rekruteren onder betrouwbare hackers. In juni 1996 verscheen de visienota 'Op weg naar digitaal rechercheren' (Visienota 1996). In september 1997 was er als vervolg daarop een landelijke politieconferentie 'Digitaal rechercheren en open bronnen'. De toenmalige minister van Justitie Sorgdrager

noemde het op die bijeenkomst 'van groot belang om de ontwikkelingen in cyberspace op de voet te volgen' (Boerstra 1997: 8). Daaruit spreekt niet echt een offensieve dadendrang.

De politie heeft sinds 1990 weliswaar bovenregionale Bureaus Digitale Expertise, maar deze komen aan handhaving op internet niet toe; ze hebben hun handen vol aan het ondersteunen van hun collega's die in klassieke recherche-onderzoeken te maken krijgen met computerapparatuur en helpen dan bijvoorbeeld met het uitlezen van een bij een huiszoeking in beslag genomen harddisk (Stol e.a. 1999; Stol 2002; Van Amersfoort e.a. 2002).

Tweede helft jaren negentig verschijnen in het buitenland diverse publicaties over (de noodzaak van) politiebemoeienis met internetcriminaliteit, met speciale aandacht voor kinderpornografie (Akdeniz 1996, 1997, 1998; Beirens 1998; Duncan 1997; Durkin 1997; Jones 1998; Van Eecke 1997), maar een duidelijk stimulerend effect op de Nederlandse politie gaat daarvan niet uit. Nederlandse pleitbezorgers voor politiebemoeienis op internet geven een vervolg aan de eerder genoemde visienota met de notitie 'Op weg met digitaal rechercheren' (Bloemsma e.a. 1998) en met de oprichting van een stuurgroep met leden van de politie, het om en het bestuur. Een kinderpornoaffaire in 1998 zorgt voor een doorbraak in de ontwikkelingen.

In de tweede helft van de jaren negentig stond kindermisbruik in Nederland sterk in de belangstelling vanwege de zaak Dutroux in België. Hij werd op 6 december 1996 aangehouden, verdacht van het sinds 1992 ontvoeren, misbruiken en vermoorden van een reeks jonge meisjes. Dat was ook in Nederland schokkend nieuws, eens te meer daar tijdens het onderzoek herhaaldelijk naar voren kwam dat het pedofielen netwerk van Dutroux ook vertakkingen had in Nederland. Toen kwam de zaak Ulrich aan het licht.

Op 15 juli 1998 meldt het televisieprogramma *Nova* dat een internationaal kinderpornonetwerk peuters heeft misbruikt en beelden daarvan op internet heeft verspreid. Het gaat onder meer om een filmpje waarop te zien is hoe een klein jongetje, duidelijk jonger dan twee jaar, door een volwassen man wordt verkracht. De centrale figuur in het netwerk is de Zandvoortse computerhandelaar Ulrich, die enkele dagen voor de uitzending in Italië is vermoord omdat hij, volgens *Nova*, te loslippig zou zijn geweest. Ulrich was de beheerder van het in kringen van pedofielen populaire bulletin board Apollo. Het vrijgekomen kinderpornografische materiaal schokt de samenleving en er klinkt direct een

3 Voor meer informatie over deze zaak, zie op internet, op het trefwoord 'dutroux'.

stevige roep om justitieel optreden tegen pedofielen en speciaal tegen het verspreiden van kinderpornografie op internet. Nu komt ook de politiek in actie. De Tweede Kamer stelt vragen aan de minister van Justitie. In antwoord daarop deelt de minister aan de Kamer op 6 augustus 1998 een aantal maatregelen mee. Vijf medewerkers van de landelijke divisie Centrale Recherche Informatie (CRI) worden vrijgemaakt om op internet naar kinderporno te speuren; het landelijk bureau van het Openbaar Ministerie (OM) zal de opsporing coördineren; meldingen die binnenkomen bij het landelijke Internet Meldpunt Kinderporno zullen sneller dan voorheen worden onderzocht. Op 11 augustus 1998, dus nog geen maand nadat het Ulrich-materiaal aan het licht kwam, gaat het politie-internetteam van start, om te beginnen op projectbasis.

In de daarop volgende periode ervaart de politie tal van hindernissen in de opsporing. Deze zijn te rubriceren in vijf categorieën:

- Territorialiteitsproblemen: het vaststellen op welke plaats (land, korps) een delict is gepleegd;
- Bewijsvoerings- en opsporingsproblemen, zoals: onduidelijkheid omtrent wat de politie wel en niet mag op internet, het moeten volgen van sporen via internationale routes, achterhalen van persoonsgegevens en veiligstellen van bewijsmateriaal bij internetproviders, vaststellen dat de verdachte ook werkelijk degene was die via zijn computer de kinderporno verspreidde;
- Samenwerkingsproblemen: tussen politiekorpsen onderling, tussen politie en internetproviders, tussen politie in Nederland en buitenland;
- Kennistekort: gebrek aan kennis over wat precies kinderporno is, gebrek aan kennis over digitaal recherchewerk, onvoldoende inzicht in het functioneren van sociale netwerken op internet;
- Capaciteitsproblemen: het verwerken van grote hoeveelheden in beslag genomen materiaal, tijd die verloren gaat vanwege de overige problemen.

De problemen staan elders nader uitgewerkt (Stol e.a. 1999). Hier is van belang om vast te stellen dat de politie allerm minst in staat is tot een strikte overheidscontrole. 'Wat politie en justitie momenteel nog wel het meeste parten speelt, is een gebrek aan kennis' (Stol e.a. 1999:172). Dat was in 1999, maar de actuele situatie is niet wezenlijk anders.

Inmiddels is er binnen het Korps Landelijke Politiediensten (KLDPD) wel een vaste Groep Digitaal Rechercheren (GDR). Een aantal mensen binnen deze groep surveilleert themagericht op internet. Deze internetrecherche is in het bijzonder gericht op het bestrijden van kinderporno en fraude (Klaver 2002). Daarmee is de politie er nog niet. Er spelen nog steeds oriëntatievragen, getuige het onderzoek dat de GDR liet uitvoeren naar de vraag wat onder cybercrime

dient te worden verstaan. De onderzoekers, ook werkzaam bij de KLPD, vatten in de eerste zinnen de stand van zaken bij de politie als volgt samen: 'De laatste jaren hebben opsporing en vervolging van criminele activiteiten op en met behulp van internet en computers meer aandacht gekregen bij rechthandhavingsdiensten. Toch is het 'digitale speurwerk' nog niet voldoende opgetuigd om van een structurele aanpak te spreken' (Mooij & Van der Werf 2002).

De politie werkt wel daaraan. Op 1 juli 2001 startte het Landelijk Projectbureau Digitaal Rechercheren, een initiatief van de Raad van Hoofdcommissarissen onder het motto 'aan de slag met digitaal rechercheren' (Vriesde 2002). Het projectbureau is in het leven geroepen 'om kennis over digitaal rechercheren tot in de haarvaten van de Nederlandse politieorganisatie te laten doordringen' (www.digitaalblauw.nl).

Maatschappelijke steunpunten voor politiecontrole

Net zoals de politie niet op eigen gelegenheid de veiligheid in de samenleving kan verzorgen, komt zij alleen ook niet ver in haar strijd tegen internetcriminaliteit. Natuurlijk werkt de politie zo goed als mogelijk samen met andere opsporingsinstanties, zowel binnen als buiten Nederland. Belangrijker is evenwel de steun die de politie krijgt uit andere delen van de samenleving.

Het maatschappelijk draagvlak voor optreden tegen kinderporno op internet is, zoals besproken, stevig. Hoe het is gesteld met de meldingsbereidheid van burgers is echter onbekend. Meldingsbereidheid wordt in de Politiemonitor gemeten door burgers eerst te vragen van welk delict zij de afgelopen twaalf maanden slachtoffer waren en vervolgens te vragen of zij de politie van het gebeurde in kennis hebben gesteld. Maar bevolkingsonderzoek naar criminaliteit op internet en naar meldingsgedrag van internetters is nog geen onderdeel van het criminologische repertoire. Als internetters kinderporno melden, doen ze dat als regel ook niet bij de politie maar bij het Internet Meldpunt Kinderporno (www.meldpunt.org). Het IMK beoordeelt de melding en geeft de serieuze door aan de politie, met wie zij samenwerkingsafspraken heeft.

Het IMK ging van start op 20 juni 1996, als eerste meldpunt in Europa. Het was een initiatief van internetproviders. De Vereniging van Nederlandse Internet Providers (NLIP) nam dit initiatief als reactie op de discussie omtrent de verantwoordelijkheid van internetproviders. Twee standpunten staan vanaf

4 Digitaal rechercheren omvat meer dan internetrecherche, het gaat om alle digitale aspecten in de opsporing, dus ook het letten op digitale sporen bij een huiszoeking (cd-roms, mobiele telefoons, harde schijven, et cetera).

begin jaren negentig tegenover elkaar. Sommigen vinden providers verantwoordelijk voor kinderporno die zij via hun computers doorgeven. Anderen vinden dat providers slechts het medium beheren en niet verantwoordelijk zijn voor de informatie die derden over het medium versturen (zij hebben 'geen boodschap aan de boodschap'). Gezien de maatschappelijke aversie tegen kinderporno konden de providers het zich echter niet veroorloven niets te ondernemen, en zo ontstond het meldpunt. Bij de opening zei minister van Justitie Sorgdrager:

Uiteraard is het altijd zo dat degene die een boodschap op internet beschikbaar stelt, voor de inhoud daarvan verantwoordelijk is. Het probleem van internet is dat de gebruikers gemakkelijk in de anonimiteit kunnen blijven. Daardoor komt de nadruk bij de handhaving al gauw te liggen bij de service- of access-providers: bij degenen die de toegang tot internet verschaffen (IMK 1997:2).

De Telecommunicatiewet van eind 1998 regelt het verstrekken van gebruikersgegevens door internetproviders aan de politie. De internetproviders zijn daarmee dwingend opgenomen in het circuit van formele sociale controle. Van spontane maatschappelijke steun voor politiecontrole kunnen we in dit geval dus niet echt spreken. Internetproviders staan van oudsher ambivalent tegenover medewerking aan de politie. Enerzijds hebben ze er belang bij dat hun branche niet een schimmig imago krijgt (dus moeten zij zich keren tegen kinderpornografie op internet), anderzijds hebben ze er als elk ander bedrijf belang bij dat zij hun klanten zo veel mogelijk tevreden stellen (dus zoveel mogelijk nieuwsgroepen aanbieden en niet te gemakkelijk informatie over die klanten openbaar maken). De politie heeft aan internetproviders dus een ambivalente partner in sociale controle.

Conclusie

In Orwells dystopie raken mensen in de knel door al te indringende overheidscontrole met informatietechnologie. De automatiseringsgolf bij de politie sinds 1988 heeft niet tot iets geleid dat daar ook maar in de buurt komt. Wat Orwell verkeerd zag was dat niet degenen op wie de politietechnologie is gericht (de burger) daardoor onder controle wordt gebracht, maar juist degenen die de apparatuur gebruiken (de politiemensen). Het gedrag van politiemensen is meer onder controle gekomen, niet alleen omdat zij zich moeten richten naar de apparatuur maar vooral omdat zij dagelijks in de computer informatie

vastleggen over hun doen en laten en het systeem vervolgens door leidinggevendenden wordt gebruikt om de uitvoerenden beter aan te sturen. Dat lukt niet altijd (vgl. Terpstra 2003) maar de controledruk is wel toegenomen.

Kort op deze golf van technologisering komen internet en mobiele telefonie. Deze keer zijn burgers de primaire gebruikers. Nog nooit eerder werd zo frequent geregistreerd wie zich wanneer waar bevindt en wat mensen zoal doen. Van een Orwelliaanse samenleving is echter geen sprake. De ontwikkeling is te massaal en vindt te veel plaats in het vrije krachtenveld van de samenleving om door politie en justitie gecontroleerd te worden. Daar komt bij dat de technologie burgers veel nieuwe mogelijkheden biedt om zich normafwijkend te gedragen terwijl anderen daar geen zicht op hebben – ook politie en justitie niet. Het biedt de snelle technologisering vooralsnog meer problemen dan oplossingen.

Een en ander komt scherp aan het licht als we kijken naar kinderpornografie op internet. Vergeleken bij andere internetdelicten zijn daar de omstandigheden voor politiecontrole ronduit gunstig. Niettemin heeft internet vooral het handelingsrepertoire van kinderpornoliefhebbers vergroot. De (dreiging van) politiecontrole heeft globaal gezien niet veel effect op hun doen en laten. Ze zorgen alleen dat ze niet al te opzichtig met hun materiaal omspringen. Ze voelen zich, zo kunnen we wel opmaken uit hetgeen op internet gaande is, vrij onbedreigd. Van slim overheidstoezicht ondervinden ze klaarblijkelijk geen hinder. Zelfs politiemensen met die voorkeur veroorloven zich kinderporno van internet te downloaden. In een grootscheeps internationaal onderzoek kwamen zeventienduizend Britse verdachten naar voren, waaronder vijftig politiemensen (*de Volkskrant*, 18 december 2002). Ook zij menen kennelijk dat de pakkans te verwaarlozen is.

Kortom, door internet hebben mensen meer sociale ruimte, dus ook meer ruimte om zich normafwijkend te gedragen en zij doen dat ook. De overheid weet dat niet tegen te gaan met gedragsregulerende maatregelen. Dat internetters voortdurend overal sporen nalaten, helpt haar niet want zij is niet in staat om daarvan op grote schaal gebruik te maken. Net als in de echte wereld is ook in cyberspace formele sociale controle niet meer dan een sluitstuk.

Een Orwelliaans politietoezicht is dus niet in zicht. Er is evenwel geen reden om aan te nemen dat politietoezicht zich niet in die richting zou *kunnen* ontwikkelen. Technologie is fundamenteel ambivalent. Als de overheid ooit een Orwelliaans toezicht realiseert, dan is dat niet met een nieuwe generatie politiecomputers, maar met de technologie die nu overal ingang vindt: informatietechnologie waar burgers zich voortdurend en vrijwillig aanmelden zodat hun bewegingen continu en onopvallend worden geregistreerd.

Literatuur

- Achterhuis, H. (red.) (1992) *De maat van de techniek*, Baarn: Ambo.
- Akdeniz, Y. (1996) 'Computer pornography: a comparative study of the us and the uk obscenity laws and child pornography laws in relation to the Internet', *International Review of Law Computers & Technology*, 10 (2): 235-261.
- Akdeniz, Y. (1997) 'Governance of pornography and child pornography on the global Internet: a multi-layered approach', L. Edwards (ed.), *Law and the Internet. Regulating Cyberspace*, pp. 223-241, Oxford: Hart.
- Akdeniz, Y. (1998) 'Child pornography on the Internet', *New Law Journal*, 148 (March 27): 451-452.
- Beirens, L. (1998) 'Op zoek naar criminele bits: digitaal rechercheren', *Politeia*, 8 (8): 9-12.
- Bittner, E. (1967) 'Police discretion in emergency apprehension of mentally ill persons', *Social problems*, 14: 278-292.
- Bloemsma, S.B., I.D. Teunissen, R.H.P. Vriesde & D. Komen (1998) *Op weg met digitaal rechercheren*, Hoevelaken: Raad van Hoofdd commissarissen en Beleidsadviesgroep Computercriminaliteit.
- Boerstra, E. (1997) 'Rechercheren in cyberspace', *Algemeen Politieblad*, 146 (21): 8-9.
- Cachet, A. (1990) *Politie en sociale controle*, Arnhem: Gouda Quint.
- De Sola Pool, I. (1983) *Technologies of Freedom*, Cambridge: Harvard University Press.
- Duncan, M. (1997) 'Making inroads against crime on the Internet', *RCMP Gazette*, 59 (10): 4-11.
- Durkin, K.F. (1997) 'Misuse of the Internet by pedophiles: implications for law enforcement and probation practice', *Federal Probation: A Journal of Correctional Philosophy and Practice*, 61 (3): 14-18.
- Ellul, J. (1964, oorspr. 1954) *The Technological Society*, New York: Vintage Books.
- Fukuyama, F. (2002) *De nieuwe mens. Onze wereld na de biotechnologische revolutie*, Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Foucault, M. (1979, oorspr. 1975) *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, Vintage Books: New York.
- Haraway, D. (1994, oorspr. 1991) *Een cyborg manifest*, Amsterdam: De Balie.
- Hesseling, R. (1994) *Stoppen of verplaatsen? Een literatuurstudie over gelegenheidsbepenkende preventie en verplaatsing van criminaliteit*, Arnhem: Gouda Quint.
- Hoek, A. van, A. van Pel, W. Ritzema, R. Schildmeijer & V. Wijkhuijs (2000) *Focus op veiligheid. Lessen en ervaringen van negen Nederlandse gemeenten*, Amsterdam/Den Haag: DSP/ES&E.
- Huxley, A. (1986, oorspr. 1932) *Heerlijke nieuwe wereld*, Amsterdam: Bert Bakker.
- IMK, Internet Meldpunt Kinderporno (1997) *Jaarverslag 1996/1997*.
- IMK, Internet Meldpunt Kinderporno (2002) *Jaarverslag 2001*.

- In 't Velt, C.J.E. & W.Ph. Stol (1997) 'De lokale dimensie in criminaliteitsbestrijding', *Justitiële Verkenningen*, 23 (4): 69-79.
- In 't Velt, C.J.E., W.Ph. Stol & H.K.B. Fobler (2001) *Zicht op geweld in 's-Hertogenbosch*, Den Haag: Elsevier.
- Jones, T. (1998) 'Network of Abuse', *Police Review*, 106 (December 4): 25-26.
- Khan, K. (2000) 'Child pornography on the Internet', *The Police Journal*, 73 (1): 7-17.
- Klaver, M.J. (2002) 'Gert Vleugel: digitaal rechercheren bij de KLPD', *Informatiebeveiliging*, 2 (april).
- Korf, D.J., G.W. Bookelman & T. de Haan (2001) 'Diversiteit in criminaliteit', *Tijdschrift voor Criminologie*, 43 (3): 230-259.
- Kostense, C. (1996) *De politie, de elektronische snelweg en het internet*, Apeldoorn: Nederlandse Politie Academie.
- Lyon, D. (1994) *The Electronic Eye. The Rise of Surveillance Society*, Cambridge: Polity Press.
- Marcuse, H. (1980, oorspr. 1964) *De eendimensionale mens*, Bussum: Paul Brand.
- Mastrofski, S. (1983) 'Police knowledge of the patrol beat: a performance measure', in R.R. Bennet (ed.), *Police at work*, pp. 45-64, Beverly Hills: Sage Publications.
- Mills, C.W. (1983, oorspr. 1959) *The Sociological Imagination*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Mooij, J. & J. van der Werf (2002) *Cybercrime*, Zoetermeer: KLPD.
- Mul, J. de, E. Müller & A. Nusselder (2001) *ICT de baas? Onderzoekprogramma Internet en Openbaar bestuur* (uitg. onb.).
- Mumford, L. (1963, oorspr. 1934) *Technics and Civilization*, New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Orwell, G. (1989, oorspr. 1949) *Nineteen Eighty-Four*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Pieterse, M. (1984, oorspr. 1981) *Het technisch labirint*, Meppel: Boom.
- Stol, W.Ph. (1994) *Beelden van politiestraatwerk*, Dordrecht: Stichting Maatschappij en Politie.
- Stol, W.Ph. (1996) *Politie-optreden en informatietechnologie. Over sociale controle van politiemensen*, Lelystad: Koninklijke Vermande.
- Stol, W.Ph., R.J. van Treeck & A.E.B.M. van der Ven (1999) *Criminaliteit in cyberspace. Een praktijkonderzoek naar aard, ernst en aanpak in Nederland*, Den Haag: Elsevier.
- Stol, W.Ph. (2002) 'Policing child pornography on the Internet – in the Netherlands', *The Police Journal*, 75 (1): 45-55.
- Svensson, J.S. & A.Ph. van Wijk (te verwachten) *Informeel sociale normering op het internet*.
- Terpstra, J. B. (2002) 'Sturing van politiewerk: doorwerking en stijlen', *Tijdschrift voor Veiligheid en Veiligheidszorg*, 1 (3): 36-49.

- Van Amersfoort, P., L. Smit & M. Rietveld (2002) *Criminaliteit in de virtuele ruimte*, Zeist: Kerckebosch.
- Van der Torre, E.J. & W.Ph. Stol (2000) *Waardevolle politieverhalen. Politie en Marokkaanse jongeren*, Den Haag: Elsevier.
- Van Eecke, P. (1997). *Criminaliteit in cyberspace. Misdrijven, hun opsporing en vervolging op de informatiesnelweg*, Gent: Mys en Breesch.
- Van Zuthem, E. van (2001) *Cyberterrorisme. Feit of fictie?*, Enschede: Universiteit Twente.
- Visienota (1996) *Op weg naar digitaal rechercheren*, Beleidsadviesgroep Computer-criminaliteit.
- Vriesde, R. (2002) 'Criminaliteit in cyberspace: aan de slag met digitaal rechercheren', *Tijdschrift voor de Politie*, 64 (1/2): 57-62.
- Weber, M. (1990, oorspr. 1922) *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).